

معرفی مصحف قرآنی کهن از قرن دوم هجری:
نسخه‌ی خطی ۲۱۶۵ در کتابخانه‌ی بریتانیا

مرتضی کریمی نیا^۱
راجله نوشاوند^۲
(صفحه ۱۶۰-۱۷۰)

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۸/۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۹/۶

Sergio Noja Nosedo & Francois Déroche, *Sources de la transmission manuscrite du texte coranique. I: Les manuscrites de style hijāzi. Volume 2, Tom. I: Le manuscrite arabe or. 2165 de la British Library.* Lesa: Fondazione Ferni Noja Nosedo, Studi Arabo Islamici, 2001 (Projet Amari, 2) pp.lxxiv+255pp

سرجیونویا- نوسدا و فرانسوا دروشه، منابع نقل مخطوطات قرآنی؛ ۱:
مخطوطات حجازی، جلد دوم، قسمت اول، نسخه‌ی خطی از بخش عربی شرق-
شناسی شماره‌ی ۲۱۶۵ در کتابخانه‌ی بریتانیا، لزا (ایتالیا): مؤسسه‌ی فرنی نویا -
نوسدا، ۲۰۰۱ (پروژه‌ی آماری، ش ۲)، ص ۲۵۵+lxxiv

معرفی مصحف قرآنی کهن از قرن دوم هجری: نسخه ی خطی ۲۱۶۵ در کتابخانه ی بریتانیا ۱۶۱

چکیده

این مقاله به معرفی مصحفی از سده‌های نخست به شماره‌ی ۲۱۶۵ متعلق به کتابخانه‌ی بریتانیا می‌پردازد که در سالهای اخیر توسط دو تن از نسخه‌شناسان سرژیو نوپا - نوسدا و فرانسوا دروشه چاپ و به علاقه‌مندان عرضه شده است. در این مقاله علاوه بر مشخصات کلی نسخه حاضر به ترتیب به رسم الخط، قرائات، عدالآی و اغلاط مصححان پرداخته و ذیل هر یک از آنها نمونه‌هایی ذکر خواهد شد.

بررسی سوره‌هایی از این مصحف تا حدی شباهت آن با نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی پاریس به شماره‌ی ۳۲۸ را نشان می‌دهد چه اینکه قرائات به کار رفته در هر دو نسخه، قرائت ابن‌عامر و عدالآی آن متفاوت گاه کوفی، گاه بصری و شامی است.

کلیدواژه‌ها: قرائات قرآن، رسم الخط قرآن.

مشخصات کلی:

نسخه‌ی خطی حاضر به شماره‌ی ۲۱۶۵ در بخش عربی شرق‌شناسی کتابخانه‌ی بریتانیا نگهداری می‌شود. این نسخه به خط حجازی یا مایل بر روی رق کتابت شده است. با این همه سر سوره‌های آن که شامل «بسم الله الرحمن الرحیم» و تعداد آیات سوره است با خط دیگری کتابت شده است و از این رو به قدمت خط اصلی متن نسخه نیست. کاغذ این نسخه استخوانی رنگ و قطع آن $۳۱/۵ \times ۲۱/۵$ سانتی متر است. روی هم رفته این نسخه حاوی ۲۵۵ برگ، و در هر برگ ۲۳ سطر است. این مصحف نسخه‌ی کاملی از قرآن نیست و تنها ۱۶ سوره دارد که با آیه‌ی ۴۲ سوره‌ی اعراف آغاز و با آیه‌ی ۷۱ سوره‌ی حج خاتمه می‌یابد که در زیر اجزاء و سوره‌ها را برمی‌شماریم:

۱. الأعراف: ۲۰۶-۴۲ برگه‌های ۱۲-۳۹
۲. الأنفال: ۱-۷۵ برگه‌های ۳۹-۵۱
۳. التوبة: ۱-۹۵ برگه‌های ۵۱-۶۷
۴. یونس: ۹-۱۰۹ برگه‌های ۶۸-۸۴
۵. هود: ۱-۱۲۳ برگه‌های ۸۴-۱۰۳
۶. یوسف: ۱-۱۱۱ برگه‌های ۱۰۳-۱۱۹
۷. الرعد: ۱-۴۳ برگه‌های ۱۱۹-۱۲۷
۸. ابراهیم: ۱-۵۲ برگه‌های ۱۲۸-۱۳۶
۹. الحجر: ۱-۹۹ برگه‌های ۱۳۶-۱۴۳
۱۰. النحل: ۱-۱۲۸ برگه‌های ۱۴۳-۱۶۳
۱۱. الإسراء: ۱-۱۱۱ برگه‌های ۱۶۳-۱۸۰
۱۲. الکهف: ۱-۱۱۰ برگه‌های ۱۸۰-۱۹۹

معرفی مصحف قرآنی کهن از قرن دوم هجری: نسخه ی خطی ۲۱۶۵ در کتابخانه ی بریتانیا ۱۶۳

۱۳. مریم: ۱-۹۸ برگه‌های ۲۰۰-۲۱۱

۱۴. طه: ۱-۱۳۵ برگه‌های ۲۱۱-۲۲۷

۱۵. الأنبياء: ۱-۱۱۲ برگه‌های ۲۲۷-۲۴۳

۱۶. الحج: ۱-۷۲ برگه‌های ۲۴۳-۲۵۵

پس از معرفی اجمالی از نسخه، نمونه‌هایی از قراءات، رسم الخط، عدالای مربوط به این مصحف را در ذیل برشمرده و نیز بخشی با عنوان اغلاط مصحف در پایان به آن افزوده‌ایم.

«قراءات»

در این دستنویس همچون دیگر نسخه‌های خطی کهن به خط حجازی به ندرت علائم ضبط و نقط دیده می‌شود که این شمار اندک نیز کمک چندانی به تشخیص جزئیات قرائت (در خصوص نقط و اعجام) نمی‌کند؛ اما در مقابل صامت‌ها/سیاهه‌ی متن شواهد خوبی برای تشخیص تقریباً دقیق قراءات این نسخه ارائه می‌کنند. به بررسی ما قرائت این دستنویس از میان قراءات قراء سبعة، ابن کثیر (مکه)، نافع (مدینه)، عاصم، کسائی و حمزه (کوفه)، ابو عمرو (بصره) و نیز ابن-عامر (شام) عمدتاً به فرد اخیر یعنی قرائت ابن‌عامر در منطقه‌ی شام نزدیک است. وی از قاریان قرآن دمشق و از هفت قاری برگزیده ابن‌مجاهد بوده است. برای روشن شدن این موضوع به نمونه‌هایی از این آیات اشاره می‌کنیم:

«ما کنا لنهتدی» (الأعراف، ۴۳)

در این مصحف این آیه بنا بر قرائت ابن‌عامر بدون واو کتابت شده است و این قرائت مذکور در مصاحف شام است. در مقابل، دیگر قراء این آیه را به صورت «و ما کنا لنهتدی» و بدون واو در ابتدا خوانده‌اند.

«و قال الملاء» (الأعراف، ۷۵)

در این مصحف این آیه بنا بر قرائت ابن عامر با واو آمده است که قرائت موجود در مصاحف شام است، اما قراء دیگر آن را به «قال الملاء» خوانده‌اند.

«اذ انجاکم» (الأعراف، ۱۴۱)

این آیه بنا بر قرائت ابن عامر بدون دندانۀ آمده که شامل حرف «ی» و «ن» بوده است؛ در حالی که قراء دیگر آن را «اذ انجیناکم» خوانده‌اند.

«رسم الخط»

موضوع مهم دیگری که در مصاحف برجای مانده از سده‌های نخست اهمیت بسیار دارد، توجه به شیوه‌ی نگارش کلمات و به تعبیر دقیق‌تر رسم الخط آن است. در ادامه نمونه‌هایی از رسم الخط این مصحف برگزیده شده است؛ این موارد به خوبی نشان می‌دهد کاتبان سده‌های نخست مطابق با چه الگویی قرآن را مکتوب می‌کردند. این نمونه‌ها عبارتند از:

۱. نیاوردن حرف الف و همزه در کلماتی نظیر «خلائف» (یونس، ۱۴)، «شركاء ی» (الکھف، ۵۲) «یهیی» (الکھف، ۱۶) که به ترتیب «خلف»، «شركی» و «یهیا» کتابت شده است.

۲. بی‌دقتی کاتب در نگارش کلماتی نظیر «لئن» و «شی» که در شماری از بخش‌های این مصحف با حرکت الف به صورت «لائن» (النحل، ۱۲۶، ص ۱۶۳، سطر ۱۷) و «شای» (الأنفال، ۴۱، ص ۴۴، سطر ۷) و در مواضعی از آن بدون الف لئن (هود، ۹، ص ۸۷، سطر ۲) بشی (الرعد، ۱۳، ص ۱۲۳، سطر ۳) نوشته شده است.

۳. کاتب گهگاه رو و زیر حروفی چون ث ت ش ن ی نقطه‌هایشان را گذاشته است.

معرفی مصحف قرآنی کهن از قرن دوم هجری: نسخه ی خطی ۲۱۶۵ در کتابخانه ی بریتانیا ۱۶۵

۴. املای ناقص کلمات در پایان غالب سطرهای مصحف. جنات (الرعد): «جنا» در پایان سطر ۶ و حرف «ت» در ابتدای سطر ۷، الذین (الحجر): «الذ» پایان سطر ۷ و «ین» ابتدای سطر ۸).

«عد الآی»

جز قرائت و رسم این مصحف که پیشتر از آنها سخن رفت، شماره‌گذاری آیات یا اصطلاحاً عدالای نیز از ویژگی‌های جالب توجه این دستنویس است. شیوه‌های مشهور در شمارش آیات بر هفت نوع کوفی، بصری، مدنی اول، مدنی اخیر، مکی، دمشق و حمصی شامل است که از این میان عد کوفی از شهرت و رواج بیشتری برخوردار است. در این نسخه به علائمی برمی‌خوریم که کاتب برای نشان دادن فواصل آیات و به تعبیر دقیق‌تر عدالای مورد نظرش به کار گرفته است:

۱. فاصله‌ی آیات به واسطه‌ی شش یا ده خط تیره که به موازات یکدیگر قرار گرفته تعیین شده است.

۲. هر ده آیه با دایره‌ای که در اطرافش ده خط تیره و داخل آن نیز خط‌هایی چند دارد شاخص شده است.

در کنار علائم این نسخه که بدان اشاره شد اینک با بررسی علامت‌های موجود در موضعی چند از این نسخه اطلاعاتی درباره‌ی عدالای آن ارائه می‌شود.

۱. آیه‌ی «ثم تغلبون» (الأنفال، ۲۵) مطابق با عد بصری و شامی آیه شمرده شده است در مقابل کاتب آیه‌ی «من المشركين» (التوبة، ۳۰) که متعلق به عد بصری و نیز آیه‌ی «عاد و ثمود» (التوبة، ۷۰) که عد آن حجازی است آیه نگرفته است.

۲. در سوره‌ی ابراهیم، آیه‌ی ۱ و ۵ «من الظلمات الى النور» مطابق با عد

۱۶۶ صحیفه مبین، شماره ۴۷، بهار و تابستان ۱۳۸۹

کوفی و بصری آیه محسوب شده و آیه ی ۴۲ «عما يعمل الظالمون» مطابق با عد شامی آیه تعیین شده است.

«اغلاط مصحح»

چنانچه پیشتر گفته شد این مصحف به دست دو تن از نسخه شناسان سرجیو نویا- نوسدا و فرانسوا دروشه چاپ شد. این دو مصحح علاوه بر آنکه مقدمه ای کوتاه به عربی، مقدمه ای به زبان انگلیسی که در ابتدای مصحف مذکور آورده اند، در مقابل هر یک از صفحات آن دست به تصحیح متن اصلی مصحف زده اند که اغلاطی نیز در این بخش دیده می شود. در اینجا برخی از این نادرستی های موجود در این تصحیح را برمی شماریم:

ص ۲۴ : «طرهم» (الأعراف، ۲۴) «طرهم» آمده است.

ص ۵۲: سقایة الحاج (التوبة، ۱۹) «سقیه الحاج» نوشته شده است

ص ۱۷۲: «اولئک» (الإسراء، ۵۷) «اولئن» آمده است

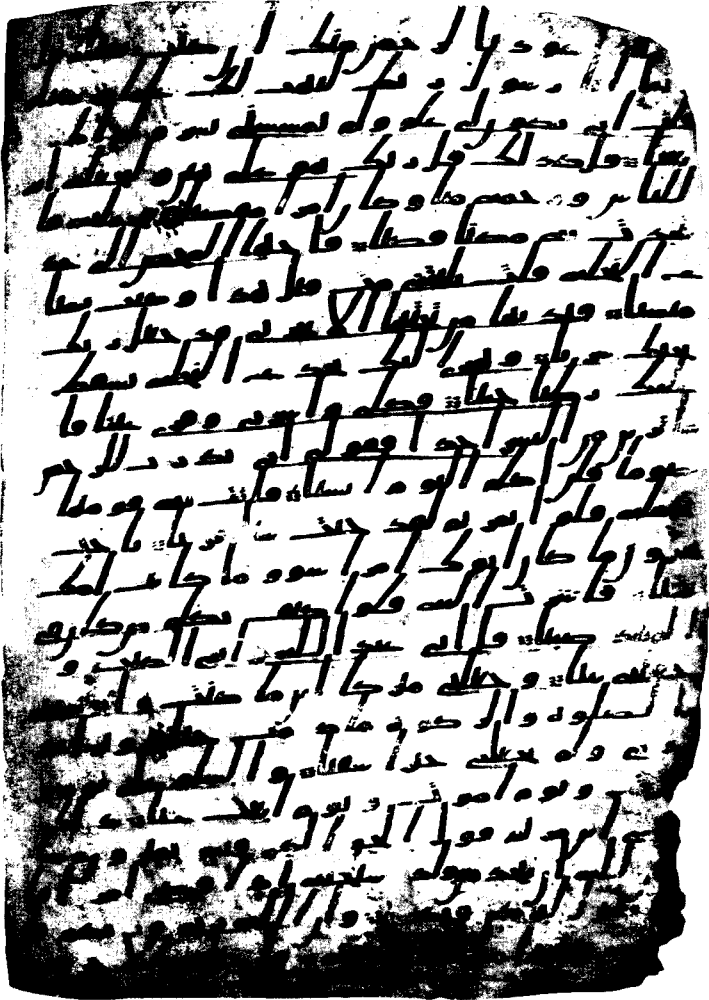
ص ۲۱۵: «اصطنعتک» (طه، ۴۱) به صورت «اصطعتک» آمده است.

ص ۲۲۳: «یتبعون» (طه، ۱۰۸) به صورت «یتبعوان» آمده است

ص ۱۰۰: «یذهبین» (هود، ۱۱۴) به صورت «یذهبیم» آمده است.

ص ۱۰۷: «لنریها» (یوسف، ۳۰) به صورت «لنریک» آمده است

ص ۲۴۷: «فیها» (الحج، ۲۳) به صورت «منها» آمده است.

قرآن/ خط حجازی

١نى اعوذ بالرحمن منك ان كنت تقيا * قل
 ٢ما انا رسول ربك لهب لك غلما زكيا *
 ٣ قلت انى يكون لى غلم ولم يمسنى بشر ولم اك
 ٤ بغيا * قل كذلك قل ربك هو على هين ولنجعله اية
 ٥ للناس ورحمة منا وكان امرا مقضيا * فحملته فا
 ٦ نتبذت به مكنا قصيا * فاجها المخض الى جذ
 ٧ ع النخلة قلت يلىتنى مت قبل هذا وكنت نسيا
 ٨ منسيا * فندبها من تحتها الا تحزنى قد جعل ربك
 ٩ تحتك سريا * وهزى اليك بجذع النخلة تسقط
 ١٠ عليك رطبيا جنيا * فكلى واشربى وقرى عينا فا
 ١١ ما ترين من البشر احدا فقولى انى نذرت للرحمن
 ١٢ صوما فلن اكلم اليوم انسيا * فاتت به قومها
 ١٣ تحمله قلوا يمرىم لقد جئت شيا فريا * ياخذ
 ١٤ هرون ما كان ابوك امرا سو وما كانت امك
 ١٥ بغيا * فاشرت اليه قلوا كيف نكلم من كان فى
 ١٦ المهد صبيا * قل انى عبد الله اتنى الكتب و
 ١٧ جعلنى نبيا * وجعلنى مبركا اين ما كنت واوصنى
 ١٨ الصلوة والزكوة ما دمت حيا * وبرا بو
 ١٩دتى ولم يجعلنى جبرا شقيا * والسلم على يوم و
 ٢٠دت ويوم اموت ويوم ابعث حيا * ذلك
 ٢١سى ابن مريم قول الحق الذى فيه يمترون * ما
 ٢٢ان لله ان يتخذ من ولد سبحنه اذا قضى امرا فا
 ٢٣ما يقول له كن فيك.....ن * وان الله ربى وربكم فا
 ٢٤ هذا صرط مستقيم * فاختلف الاحزب

نشانه‌ها و اختصارات

الف - نشانه‌های فارسی

ج	جلد، جلدها
د	در گذشته، متوفا
رک	رجوع کنید به ...
ش	هجری شمسی
شم	شماره
ص	صفحه، صفحات
(ص)	صلی الله علیه و آله
(ع)	علیه السلام، علیها السلام، علیهما السلام، علیهم السلام
ق	هجری قمری
قس	قیاس کنید با
ق م	قبل از میلاد
م	میلادی
همان	مأخذ پیشین (مقاله یا کتاب)
همانجا	(همان مأخذ پیشین) از همان مؤلف، همان جلد و همان صفحه
همو	مؤلف پیشین

ب - نشانه‌های لاتین

ed.eds	به کوشش
et.al	و دیگران
.ff	به بعد
ibid	همان
id	همو
.no	شماره
.P	مأخذ فارسی و عربی همین مقاله
.PP	صفحات
Vide	نگاه کنید به
Vol	جلد
Vols	جلدها

Arabic & Persian Transliteration Table

Arabic	Persian	
		ا
b	b	ب
p	p	پ
t	t	ت
th	ṯ	ث
j	j	ج
-	č	چ
ḥ	ḥ	ح
kh	kh	خ
d	d	د

dh	z	ذ
r	r	ر
z	z	ز
-	ž	ژ
s	s	س
sh	sh	ش
š	š	ش
d	z	ظ
t	t	ط
ž	ž	ظ
‘	‘	ع
gh	gh	ع
f	f	ف
q	q	ق
k	k	ك
l	l	ل

m	m	م
n	n	ن
h	h	ه
w	v	و
y	y	ی
.	.	ء
a- i - u	a-e-o	مصوت های کوتاه ()
ā-ū-ī	ā-ū-ī	مصوت های بلند (ا - او - ای)
aw-ay	ow - ey	مصوت های مرکب